

F. Mentényi Klára

A KŐSZEGI JEZSUITA MAJD BENCÉS RENDHÁZ KUTATÁSA

A jezsuiták Kőszegre telepítésének gondolata Pázmány Pétertől származott. Ő volt az, aki már 1626-ban javasolta, majd 1635-ben, a nagyszombati egyetem megnyitása alkalmával rendezett tanácskozáson támogatta azt az elképzelést, miszerint az ez idő tájt szinte teljesen protestáns városban jezsuita kollégium és gimnázium létesüljön.¹ Széchenyi György győri püspök, majd kalocsai érsek 1666-ban I. Lipót királyhoz írt levelében ismét szorgalmazta az intézmény felállítását.² A hosszú ideig tartó huzavona végül is 1675. október 22-én dőlt el. A várost a templomok és a parókiaházak erőszakos elvételével³ megadásra kényszerítették, és a magisztrátus ezen a napon aláírta azt a Kollonich Lipót és Széchenyi György által kezdeményezett szerződést,⁴ amelynek alapján a jezsuiták megvetették a lábukat Kőszegen. Már ebben kijelölték a létesítendő székház helyét: „A város a létrehozni és fenntartani kívánt Jézus Társaság kollégiuma számára mindenek előtt átadja a Szent Jakab-templomot és a vele szomszédos parókiaházat, azzal a közzel együtt, ami az említett Szent Jakab templom és parókia között van; továbbá három összefüggő házacskát, nevezetesen Frankovics János, Csirip András és a Zombori-féle házat.”⁵

A Historia Domus magára az épületre vonatkozóan is ad felvilágosításokat. A szakirodalomban már régóta ismert Pietro Orsolini neve, aki 1651-1659 között a lékai ágostonrendi templomot és kolostort építette,⁶ majd 1673-74-ben Sárváron, feltehetően a plébániatemplomon⁷ dolgozott. A Nádasdy Ferenc országbíró megbízásából működő Orsolini 1669-ben Lékán egy négy telekből álló ún. „Hof” örökös tulajdonosává vált és mentesült minden uradalmi kötelezettség alól.⁸ Állítólag kőműves céhet is szervezett,⁹ ennek működésére vonatkozólag azonban egyelőre nincsenek biztos adatok. A kollégium történetéből mindenesetre pontosan tudjuk, hogy - a kor általános szokása szerint¹⁰ - az épülethez tervrajz készült, amelyet Rómában hagytak jóvá: „...iuxta delineationem factam et Romae approbatam...”¹¹

A tervezett kétemeletes épület a Szent Jakab-templommal párhuzamosan 22 öl hosszú és 8 öl 4 láb magas, valamint 6 öl 5 láb széles volt a leírás szerint. A helyiségeket beboltozták. A pince kialakításakor az ott talált épülettörmeléket elegyengették. Kívül és belül egyaránt fehérítették, tehát kezdetben a belsők is csupán fehér meszelést kaptak. A forrásból egyértelműen kiderül, hogy ekkor készült az eredetileg 4 láb hosszúra és 4 láb szélesre tervezett sekrestye is, fölötté a szintén boltozott oratóriummal úgy, hogy ezek a terek közvetlenül kapcsolódtak a templomhoz és a rendházhoz.¹²

Az 1990-91. évi - helyreállítással, illetve átalakítással¹³ összefüggő - részleges belső kutatás során tisztázódott néhány lényeges építéstörténeti kérdés.

Mindenek előtt arra a Lelkes István¹⁴ által megfogalmazott feltevésre kerestük a választ, amely szerint a Szent Jakab-templom nyugati homlokzatához észak felől csatlakozó négyzetes helyiség azonos lehet-e a középkori templomtoronnyal. Megállapítottuk, hogy a helyiség földszintje is a jezsuita székház építésével egy időben, a 17. század végén készült. Az ún. cáki kőből és téglából álló vegyes falazat szervesen kapcsolódik a szomszédos helyiségekhez. Eredetileg mind a négy irányban nagyméretű falifülkéket alakítottak ki, s ezekben helyezték el a nyílásokat. A keskeny udvaron keresztül feltehetően innen is megközelíthető volt az a hátsó folyosó, amelyről a sekrestye nyílt.

Az első periódusú épület nagyjából megegyezik a Historia Domusban leírt változattal. Fontos tény, hogy észak felé keskenyebb volt, mint ahogyan eddig gondoltuk, ugyanis a nyugati homlokzatra néző nagyobb északi szoba (eltekintve egyelőre az 1907-ben készült újabb toldástól) és a mögötte húzódó, kisebb terekből álló teljes északi helyiségsor másodlagos. Több ponton is (a mai lépcsőházzal szemközti folyosókon, illetve a nyugati homlokzat belső síkján) sikerült megtalálnunk azt az egyértelmű falelválást, amely nem csupán az építési technikában és a kő-tégla vegyes falazattól teljesen eltérő, tisztán téglá építőanyagban, de a megszüntetett sarkokba beforduló vakolat jelenlétében is megnyilvánult.

A rengeteg átalakítás miatt bizonytalanabb az északkeleti sarokhelyiség datálása. Nyugati falának az északi helyiségsorhoz kapcsolódó szakaszában mindenesetre előkerült a 17. század végi építkezésre jellemző nagy falifülke, a túloldalon, pedig a hozzá tartozó első periódusú, simított meszelt kerettel kialakított ablak helye, a körülötte lévő durva, dörzsölt felületű, szürkés színű külső vakolattal.

Ugyanerre a toldásra utal egy ún. füles kökeretes, in situ ablak a földszinti nagy folyosó hátsó, keleti szakaszán. Ez valamikor szintén a külső architektúrához tartozott és egyike volt az északi udvari homlokzat hasonló ablakokból álló, szabályos nyílásrendszerének.

Fontos adalék, hogy az 1964-ben Tóth Melinda által újkorinak mondott¹⁵ mai sekrestye a források alapján is az Orsolini-féle építkezéshez köthető. Előzményeiről semmit sem tudunk. Az építész minden bizonnyal felhasználta, sőt észak felé meg is toldotta a templom északi hajójának keleti végfalát, azt, amelyben a kutatás¹⁶ - egyébként jogosan - a román kori ferences templom maradványait sejtí. Az épület fűtésére szolgáló berendezés 1983-ban történt elhelyezésekor ugyanis ebből a mindenképpen utólagosan falazott szakaszból egy másodlagos helyzetben lévő gótikus szárkő töredékét¹⁷ bontottuk ki.

1680-ban elkészült a jezsuita székház épülete (20. kép), amelynek alaprajza azonban - az eddigi feltételezésekkel¹⁸ szemben - még nem hasonlított egy I-betűhöz, és amelynek korai beosztását sem ismerjük. Bizonyára már ekkor is későbbi helyen volt a konyha, a kamra és a refektórium, illetve a jelenleginél kisebb területen a lépcsőfeljáró. A további -azóta újabb válaszfalakkal kisebb egységekre osztott- helyiségek funkciója azonban egyelőre meghatározhatatlan.

A jezsuiták már 1677-ben megkezdték az oktatást Kőszegen. Eleinte, a székház felépüléséig a régi plébániai házban tanítottak¹⁹, majd átköltöztek az új kollégiumba. A rendházhoz északkelet felől csatlakozó, egyemeletes gimnázium épülete csak néhány évtizeddel később készült el. 1700. január 30-án óriási tűzvész pusztított a városban,

aminek következtében az egyház épületei is jelentős kárt szenvedtek.²⁰ Ebben az évben, március 20-án a jezsuiták néhai Kaczor István örökösétől 1300 forintért megvásárolták a mögöttük fekvő telket a rajta álló kőházzal együtt.²¹ 1710 szeptemberében Béri Balogh Ádám csapatai újból felgyújtották a várost. Nem tudni, létezett-e már ekkor a gimnázium, vagy még nem. Mindenesetre 1710-ből ismerünk egy adatot, miszerint a jezsuiták segílyt kérnek a magisztrátustól: „...föl épülvén egyedül rostal a födele föl csinálása, melhez Meltóságos Palatinus Urunk eö Gratiajabul a fa egészben megh lévőén, csak az Acs fizetese volna hatra...”. Az a kőműves mester, „Magister Murariorum Christianus Fornleitner,”²³ akinek egy későbbi, 1757. évi feljegyzés²⁴ az iskola felépítését tulajdonítja, 1710-ben már meghalt. 1720. augusztus 11-én ismét tűz pusztított a belvárosban. A jezsuita rend most már csak komoly anyagi segítséggel volt képes épületeit újból használhatóvá tenni. A rendház 1723-ban, a gimnázium 1726-ban nyitotta meg kapuit (22. kép).²⁵

Minden bizonnyal ehhez a felújításhoz köthető a székház északi bővítése. A falcsatlakozásoknál megfigyelhető erőteljes égésnyomok mellett figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy az 1746. évi városképen (21. kép)²⁶ az épület már megnagyobbított formában szerepel. Ebből az időből származik az utcával párhuzamos szárny északi homlokzati architektúrája, amely a kutatás során az 1907-es újabb toldás csatlakozásánál került elő. A korábbi hagyományoknak megfelelően a szürkés, dörzsölt vakolat mellett itt is simított fehér meszelés emelte ki az ún. füles ablakkereteket, illetve párkányokat. Ezek, valamint a lépcsőzetesen kialakított, szintén fehérre festett sarokarmírozás feltehetően a teljes külső képet meghatározták. Itt kell megemlíteni, hogy a 18. század elején az emeleteken a belső nagy folyosó tengelyében nyugaton és keleten egyaránt kétosztatú kőkeretes ablakok kerültek a homlokzatra.²⁷ Másodlagosságukat a falszövet eltérése, illetve egy ponton a korábbi nyíláshoz tartozó parapet jelenléte igazolta.

A kutatás alkalmával a refektórium északi falán nagyméretű kőkeretes ablakokat találtunk, amelyek a folyosóra nyíltak. A feltűnő szabálytalanságok arra engednek következtetni, hogy eredetileg máshova készült kőkeret-darabok másodlagos felhasználásával van dolgunk. Könnyűklőjüket például téglából alakították ki. Könnyen elképzelhető, hogy a 18. század eleji munkálatok során a korábban az északi falban lévő külső ablakok feleslegessé váltak, kiszedték őket, és belőlük hozták létre a refektórium új ablaksorát. Sajnos magát az ebédlőt - egyébként az egész felújításra jellemző, alaposságot és igényességet nélkülöző szemléletből eredő túlzott sietség miatt - nem tudtuk részletesen megvizsgálni. Így kérdéses maradt az is, hogy a feltehetően első periódusú nagy falfülkékben eredetileg milyen nyílások voltak, illetve, hogy a különleges formájú boltozat mikori, és milyen viszonyban van az oldalfalakkal.

Az épület főbejárata - érdekes módon - ekkor még nem a folyosó tengelyében, hanem attól délre nyílt. Gazdagon faragott díszítését ma már csupán a fennmaradt ábrázolásokból ismerjük (23. kép).

Mivel az újabb időkben a vakolatokat jórészt kicserélték, az esetleges falfestésekre irányuló kutatás²⁸ szinte semmi eredményt nem hozott. A refektóriumról nem szólva, hiszen azt egyáltalán nem tudtuk megnézni, egyetlen ponton, a későbbi patikahelyiségben sikerült mintegy kéttényrnyi barokk falfestés maradványaira bukkannunk. Ennek alapján, beszámítva a korai rétegek pusztulását, feltételezzük, hogy a 18. század első harmadában bizonyos helyiségeket mégis kifestettek.

A jezsuita gyógyszerár felállítását Kőszeg városa 1743-ban engedélyezte. Történetét a szakirodalom jórészt már feldolgozta?²⁹ Csupán annyit tennénk hozzá, hogy mivel a patika nem a bejárat mellett helyezkedett el, az észak-déli irányú földszinti folyosóról, hátulról volt megközelíthető. Ezen kívül közvetlen átjárás vezetett a szomszédos kis helyiségbe, ahol a patikus lakott. Az 1746-i évi városképen jól látható az a kis, feltehetően textíliából készült baldachin, amely kiemelte a gyógyszerár egyik ablakát. Elképzelhető, hogy egyes esetekben itt, ezen a nyíláson keresztül szolgálták ki a betegeket.

A jezsuita rend 1773. évi felosztása idején a kőszegi rendházzal készült hivatalos jegyzőkönyv³⁰ pontos leírást ad az egyes helyiségekről. Ezek szerint az észak-déli irányú fő tengely déli oldalán található a refektórium, a konyha, kamra és a kamra alatti kis pinceszakasz ; északi részen pedig a patika laboratóriuma, a tyúktól, valamint az árnyékszék. Az utcával párhuzamos szárnyban délen van a patika raktára, a kapus szobája (a bejáratnál balra), a patikus szobája, továbbá északon maga a patikahelyiség. Alattuk húzódik a pince, ahol 1000 hordó fér el. Az első emeleten a fő szárnyban délen 7 szoba, északon a könyvtár, még két szoba és az árnyékszék helyezkedik el. A nyugati traktusban szintén lakószobák vannak. A második emeleten dél felé ismét 7 szobát említ, amelyek közül a két utolsónak két-két ablaka van; északon, pedig három újabb szobácsról van szó, valamint az árnyékszékéről. A kisebb szakaszban még két lakóhelyiséget sorol fel. Az épület közepén tágas folyosó húzódik, amelyről kelet felé át lehet jutni a gimnáziumba.

Az épület későbbi történetéről - egészen a 20. század elejéig - egyelőre igen keveset tudunk. A jezsuiták távozása után 1777-1815-ig a piaristáké volt a rendház és a gimnázium³¹, majd 1815-től az 1950-és évekig a bencések éltek és tanítottak bennük. Bár a pannonthalmi rendtörténet³² a múlt századi munkálatok közül csupán egy 1878-as kisebb átalakításról emlékezik meg, valószínű, hogy az épületben több helyen is fennmaradt, kannelurázott kerettel kialakított alacsony ajtó ennél korábbra datálható. Összefüggő azonban az említett időponttal (1878) az a már nem létező lépcső, amely a mai feljáratnál szemközt, a keskeny északi oldalon helyezkedett el. Az 1907-ben elbontott lépcső helyét a kutatás során megtaláltuk. Megállapítható volt viszont, hogy ezen a helyen, még egy korábbi periódusban - nyilván az 1720-as évektől - csehsüvegboltozatos terek álltak, tehát a lépcső biztosan másodlagos.

A pannonthalmi bencés főapátság levéltárában található tervanyag³³ alapján könnyen felvázolható az épület legújabb kori története. A bővítés az iskola főgimnáziummá történt kinevezésével függ össze. Ehhez újabb helyiségekre és tanárookra volt szükség. Több tervváltozat is készült. A szintenként két-két lakást magában foglaló északi toldalék felépítésével végül is Miller Ede szombathelyi építési vállalkozót bízták meg, aki már 1906-ban elkészítette a terveket. A pannonthalmi főlépcsőhöz igen hasonló, elegáns lépcsőház kialakítása, valamint a Szent Jakab-templom karzatlépcsőjének új megoldása viszont László Ágoston építőmester nevéhez fűződik. Az öntöttvas oszlopok Budapesten készültek, Schlick R. E. műhelyében. A tágas lépcsőház miatt nem csupán az északi feljárat, de egy további helyiséget is megszüntettek, valamint a bejáratot áthelyezték a folyosó tengelyébe. Megjelentek a nagy, kétszárnyú ajtók és a nyújtott formájú, sokosztásos ablakok. Szintén ekkor készültek azok a nagy, félköríves üvegajtók, amelyek lezárják az egyes folyosószakaszokat

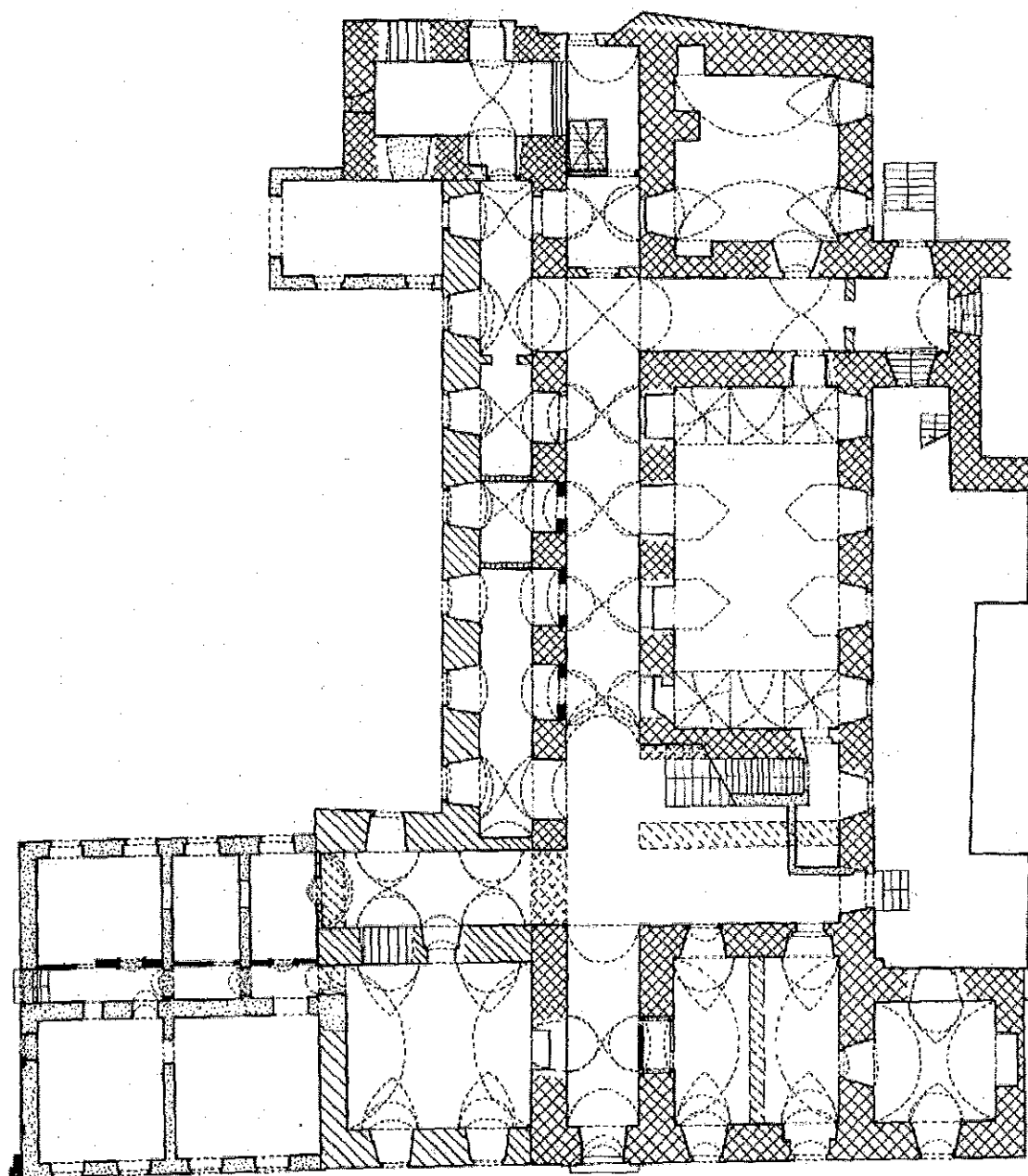
Az új főgimnázium terveit 1907-1908-ban Clemegh Zsigmond építész készítette³⁴. Az épület munkálatai hamarosan befejeződtek, a régi iskolát pedig sajnos lebontották. Helye ma is üresen tátong a belváros közepén.

A rendházban az 1950-es évektől kezdve folyamatosan lakásokat alakítottak ki. A nem megfelelő funkció, a szaporodó vizesblokkok fokozatosan rongálták az épületet. 1990-ben visszakarta a bencés rend, a bérlő azonban jelenleg az Isteni Ige Társaság. A felújítási munkálatok ez ideig a belső terekre korlátozódtak, talán a jövőben sor kerül majd a külső helyreállításra is.

JEGYZETEK

1. *Pacner Donát*: A kőszegi gimnázium története 1677-1895. A pannonhalmi Szent Benedek rend kőszegi gimnáziumának értesítője az 1894/5. iskolai évről. Kőszeg, 1895. 10-11.
2. *Chernel Kálmán*: Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja. Szombathely, 1877. I. 69.; *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre I. Pest, 1870. 563.
3. *Chernel* i. m. II. 92-101., 103-105.; Az elvett épületekről F. Mentényi Klára: Néhány újabb adat Kőszeg város történeti topográfiájához (parókiák, iskolák, plébániák). Vasi Szemle, 1987. 527-542.
4. A szerződés szövege a *Historia Domus Ginsiensis seu Keüszeög Societatis Iesu* - ban található. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fol. Lat. 4012.19-20.
5. Kőszeg 1500 rajnai forintot kapott a házakért, továbbá elengedték a város 32 ezer forintos adósságát. *Historia Domus* i. m. 19. A szöveg tartalmát részletesen ismerteti *Pacher* i. m. 15. és *Rupp* i. m. 563.
6. Rózsa György véleménye szerint a lékai kolostor tervei Carlo Canevale-től származnak és csupán a kivitelező volt Orsolini. Nádasy Ferenc és a művészet. Művészettörténeti Értesítő, 1970. 189., 40. jegyzet; Garas Klára: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása. Magyarországi reneszánsz és barokk. Budapest, 1975. 224 .
7. *Tóth Melinda*: A sárvári vár építéstörténete. Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője, 1966-1970. Szombathely, 1973. 253.
8. *P. Dr. Aegid Schermann*: Geschichte von Lockenhaus. Pannonhalma, 1936. 225.
9. *Bariska István - Németh Adél*: Kőszeg. Budapest 1984. 95.
10. Erre vonatkozólag: *Koppány Tibor*: Építési gyakorlat a 17. századi Magyarországon a tervezéstől a megvalósulásig. Építés-építésztudomány, 1987-88. 449-488.
11. *Historia Domus* i. m. 33-34.
12. *Historia Domus* i. m. 33-34.
13. Az épület használója jelenleg az Isteni Ige Társaság. A felújítás, illetve kisebb mértékű átalakítás egy lelki gyakorlatos ház kialakítása céljából történik. Építész: *Gyarmathy Mihályné*. A falkutatást *B. Benkhard Lillával* (OMvH) együtt végeztük.
14. *Lelkes István*: Kőszeg. Budapest, 1960. 52., 154.
15. *Tóth Melinda*: Jelentés a Kőszeg, Szent Jakab templom kutatásáról Kőszeg, Szent Jakab templomhomlokzat helyreállítási terve. Dokumentáció, OMvH Tervtár, 1964. 04397 ltsz. Kézirat, 4., 6-7.
16. *Tóth* i. m. 1964.; *Lelkes* i. m. 37-M.; *Bariska -Németh* i. m. 77.
17. *Lapidarium-Hungaricum*. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Szerk. *Horler Miklós* I. Általános helyzetkép. Budapest, 1988. 385.
18. Elsősorban *Pacher* i. m. 16.
19. *Pacher* i. m. 23.

20. *Chernel* i. m. I. 70.
21. OL Kam. Lt. Acta Jes. Coll. Gins. Fasc. 2. Fol. 334. Num. 20/21.
22. OL Szombathely Lt. Kőszeg város közgyűlési jegyzőkönyvek 3587. sz. OMvH Tervtár, Schram *Ferenc* gyűjtése
23. OL Kam. Lt. Acta Jes. Irreg. Coll. Gins. Fol. 40. OMvH Tervtár, Baranyai Béláné gyűjtése
24. A feljegyzés egy peres anyagból származik, amelyben a Fornleitner család leszármazottai számon kérik az 1687-ben a győri jezsuita kollégium, illetve az 1702-ben a sövényházi templom felépítésére vonatkozó szerződés kiegyenlítését. OL Kam. Lt. Acta Jes. Coll. Jaur. Fasc. 10. Fol. 157-172. Num. 27. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport Adattár, A-I-16 00590.; továbbá *Jenei Ferenc-Koppány Tibor*: Győr. Budapest, 1964.140.
25. *Pacher* i.m. 29.; *Chernel* i. m. I. 70.
26. A festmény a kőszegi Jurisics Miklós Múzeum várbeli kiállításán látható. Állítólagos festője Fancz Bálint volt.
27. Ezek jól felismerhetők az 1746. évi városképen.
28. A falfestések vizsgálatát *Balázsik Tamás* (OMvH) végezte.
29. *Nékám Lajosné* : A kőszegi patika. Iparművészeti Múzeum Budapest, 1965.; *Szövényi István*: Régi kőszegi patikák. Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője 1971-72. 419-433. *Szigetváry Ferenc*: A Kőszegi Patikamúzeum. Vasi Szemle, 1982/2.291-300.
30. Conscriptio ipsius Collegy condam S.J. Ginsiensi OL. Kam. Lt. Acta Jes. Coll. Gins. B. 243. Fasc. 5.
31. *Chernel* i. m. I. 72.; *Pacher* i. m. 47-84.
32. A pannonhalmi főapátság története VI/B. Szerk: *Sörös Pongrác* Budapest, 1916.114.
33. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a pannonhalmi levéltár vezetőjének, *Csóka Gáspárnak* a számomra nyújtott szíves segítségért.
34. Clemegh Zsigmond 13 db tervrajza a jelenlegi Hunyadi úti főgimnáziumhoz szintén a pannonhalmi főapátság levéltárában található.

	1677-1680
	1720-1723
	XIX. sz.
	1906-1908
	XX. sz. 2. fele

0 1 2 3 4 5m

Kőszeg, jezsuita majd bencés rendház. A földszint periodizációs alaprajza.
Készítette: F. Mentényi Klára